Giriş

> Bin sosyalistten belki biri, Marx'ın iktisadi yazılarından herhangi birini okumuştur, ama bin anti-Marksisten hiçbiri Marx'ı okumamıştır.[1]

1. MARX'IN SON ÇALIŞMALARI VE BUNLARIN GÜNÜMÜZLE SİYASAL İLİNTİSİ

Geniş bir okur kitlesine sahip saygın gazeteler ve dergiler, on yılı aşkın süreden beri, Marx'ı her zaman güncelliği doğrulanan uzak görüşlü bir teorisyen olarak tanımlamaktadır. İlerici görüşlere sahip birçok yazar, kapitalizme bir alternatif geliştirmek gerektiğine inanan herkes için onun fikirlerinin vazgeçilmez olmayı sürdürdüğünü savunmaktadır. Marx, bugün hemen her yerde, üniversite derslerine ve konferanslarına konu oluyor. Onun aynen yayınlanan ya da yeni basımları yapılan yazıları, kitapçı raflarında yeniden görülmektedir ve onun çalışmaları üzerindeki incelemeler, yirmi küsur yıllık ihmalden sonra, gitgide ivme kazanmaktadır. 2018 yılı, *Kapital*'in yayınlanışının 150. yılıyla ve Marx'ın doğumunun 200. yıldönümüyle bağlantılı olarak dünyanın her yanında yapılan birçok etkinlik sayesinde, bu "Marx dirilişi"ne daha büyük yoğunluk katmıştır.[2]

---

1 Boris Nicolaevsky ve Otto Maenchen-Helfen, *Karl Marx: Man and Fighter* (Londra: Pelican Books, 1976), IX.

2 Bu dirilişe damga vuran yakın tarihli çalışmalardan biri, Marcello Musto'nun yayına hazırladığı *The Marx Revival: Essential Concepts and New Critical Interpretations* (Cambridge: Cambridge University Press, 2020) adlı kitaptır.

Marx'ın ve Friedrich Engels'in tüm çalışmalarının tarihsel-eleştirel yayını olan *Marx-Engels-Gesamtausgabe*'nin (MEGA) 1998'de yeniden başlatılması, Marx külliyatına ilişkin genel bir yeniden değerlendirme açısından özel bir önem taşımaktadır. Şimdi yirmi altı cilt daha çıktı (1975-1989 arasında kırk cilt yayınlandı) ve diğerleri hazırlık sürecinde. Yayının kapsamı şöyle: 1) Marx'ın kimi çalışmalarının yeni sürümleri (en dikkat çekicisi, *Alman İdeolojisi*); 2) *Kapital* için 1857-1881 arasında kaleme alınan hazırlık elyazmalarının tümü; 3) Marx ile Engels'in gönderdikleri ve aldıkları mektupların eksiksiz bir derlemesi; ve 4) aşağı yukarı iki yüz defter. Bu defterler, Marx'ın okuduklarından aktardığı parçaları ve bunların uyandırdığı düşünceleri içeriyor. Bunların tümü birlikte, onun eleştirel teorisinin atölyesini oluşturuyor, izlediği karmaşık yol haritasını ortaya koyuyor ve fikirlerini geliştirirken yararlandığı kaynakları gösteriyor.

Bu paha biçilmez (birçoğu yalnızca Almanca olarak bulunabilen ve bu nedenle küçük araştırmacı çevreleriyle sınırlı kalan) malzeme, pek çok eleştiricinin ya da kendinden menkul destekçinin bunca zamandır betimlediği yazardan çok farklı bir yazarı gösteriyor bize. Gerçekten, MEGA'da kazanılan yeni metinler, siyasal, iktisadi ve felsefi düşüncenin klasikleri arasında Marx'ın, 21. yüzyılın ilk on yıllarında profili en çok değişen yazar olduğunu söylememize olanak veriyor. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra oluşan yeni siyasal ortam da bu yepyeni algıya katkıda bulunmuştur. Çünkü Marksizm-Leninizmin bitmesi, en sonunda Marx'ın çalışmalarını, onun toplum anlayışından ışık yılı kadar uzak bir ideolojinin prangasından kurtardı.

Marx'ın yazıları 1917'den sonra hiç kuşkusuz önemli ölçüde yayılarak, o zamana kadar ulaşmamış olduğu coğrafi bölgelerle ve toplumsal sınıflarla buluştu. Ama Rus Devrimi'nin ilk itici gücü tükendikten sonra gelişen Sovyet doğruyolculuğu (ortodoksluğu), Marksist teoriyi saptırıcı etkileri olan kaskatı bir tekçilik (monizm) dayattı. Moskova'daki Marx-Engels-Lenin

Enstitüsü'nde derlenen el kitapları ya da çeşitli konulara ilişkin "Marksist" seçmeler biçiminde, Marx'ın yazıları sıklıkla parçalara ayrılıp önceden belirlenmiş amaçlara hizmet etmeye yönelik alıntı dizileri hâlinde yeniden harmanlandı. Bu, 19. yüzyıl sonundan beri Alman Sosyal Demokratlarca başvurulan bir uygulamaydı.[3] Denilebilir ki Marx'ın metinlerine uygulanan işlem, haydut Prokrustes'in kurbanlarına reva gördüğü muamelenin aynısıydı: Eğer bu metinler gereğinden uzunsa kesilerek kısaltıldı, eğer aşırı kısaysa gerilerek uzatıldı. En elverişli koşullarda bile, halka indirme (popülerleştirme) için yapılması gerekenler ile teorik kısırlaştırmadan kaçınma gerekliliğini birleştirip dengelemek zordur. Ama ilk önce Josef Stalin'in (1878-1953), sonra da Nikita Hruşçov'un (1894-1971) ve Leonid Brejnev'in (1906-1982) Sovyetler Birliği'nde, Marx'ın çalışmalarının kavranması için gereken koşullar pek de bundan daha kötü olamazdı.

Marx'ın özde eleştirel olan teorisinin dogmatik bir anlayışa indirgenmesi, en olasılık dışı paradokslarla sonuçlandı. "Geleceğin aşçı dükkânları için (…) tarifler yazma"ya[4] en büyük kararlılıkla karşı çıkan düşünür, yeni bir toplumsal sistemin kurucusuna dönüştürüldü. Ulaşmış olduğu sonuçlarla asla tatmin olmayan en kılı kırk yaran düşünür, dediğim dedik bir öğretiselciliğin kaynağı olup çıktı. Maddeci tarih anlayışının sarsılmaz savunucusu, başka hiçbir yazarın maruz kalmadığı ölçüde, kendi tarihsel bağlamından koparıldı. Onun ısrarla vurguladığı, "emekçi sınıfların kurtuluşunu, yine emekçi sınıfların kendileri başarmalıdır"[5] tezi bile, sınıf bilincini ilerleten ve devrime önderlik eden güçler olarak siyasal öncülerin ve partilerin belirleyiciliğini vurgulayan bir

3 Marx'ın çalışmalarının yayınlanış tarihinin gösterdiği değişkenlikler için bkz. Marcello Musto, "Karl Marx'ın Yeniden Keşfi", *International Review of Social History* 52, No. 3 (2007): 477-86.

4 Karl Marx, "Almanca İkinci Basıma Sonsöz", Marx, *Kapital*, Cilt 1, MECW, 35: 17'de; "Nachwort zur zweiten Auflage", Marx, *Das Kapital*, Erster Band, MEW, 23: 15.

5 Karl Marx, "Uluslararası İşçi Birliği Geçici Tüzüğü", MECW, 20: 14; "Provisorische Statuten der Internationalen Arbeiter-Assoziation", MEW, 16: 14.

ideolojiye hapsedildi. Daha kısa iş gününün, insan yeteneklerinin çiçeklenmesinin ön koşulu olduğu fikrinin savunucusu, üretimci Stahanovizm öğretisini destekleyen bir konuma sokuldu. Devleti ortadan kaldırmak gerektiğine tüm yüreğiyle inanan kişi, devletin en sağlam kalesine harç yapıldı. Az sayıda başka düşünür gibi, bireyselliğin özgür gelişimine ilişkin öngörülerde bulunan Marx'ın savunduğuna göre, burjuva hak, toplumsal farklılıkları salt hukuki bir eşitlik görüntüsüyle maskelediği için, "hak eşit olmak yerine, eşitsiz olmalıydı".[6] Ama yine aynı Marx, şimdi de yanlış olarak, kolektif boyutun zenginliğini özelliksiz bir tekdüzelikte silen bir anlayışla ilişkilendirildi.

Marx'ın komünist toplum anlayışını, üretici güçlerin üstün gelişimine indirgeyen çeşitli yaklaşımları, yakın tarihli araştırmalar çürütmüştür. Bunlar, özellikle Marx'ın çevre sorununa verdiği önemi göstermiştir: Marx, kapitalist üretim tarzındaki genişlemenin, yalnızca işçilerin emeğinin çalınmasını artırmakla kalmayıp doğal kaynakların yağmalanmasını da artırdığı gerçeğini çeşitli vesilelerle açığa çıkarıp kınadı. Marx'ın yakından ilgilendiği başka bir sorun da göç sorunuydu. Marx, kapitalizmin zorlamasıyla oluşan emek hareketliliğinin, burjuva sömürüsünün önemli bir bileşeni olduğunu ve bununla mücadele anahtarının, kökenlerine bakılmaksızın ve yerel emek/dışarıdan getirilen emek ayrımı yapılmaksızın, işçiler arası sınıf dayanışmasından geçtiğini gösterdi.

Marx, çalışmalarını inceleyen uzmanlarca çoğu kez hafife alınmasına, hatta savsaklanmasına karşın, zamanımızın siyasal gündeminde belirleyici önem kazanmakta olan başka birçok sorunu da derinlemesine ele alıp irdeledi. Ekonomik ve siyasal alanda bireysel özgürlük, kadın kurtuluşu, milliyetçilik eleştirisi, teknolojinin özgürleştirici potansiyeli ve devletin denetlemediği ortak mülkiyet biçimleri, söz konusu sorunlar arasındadır.

6 Karl Marx, "Gotha Programının Eleştirisi", MECW, 24: 87'de; *Kritik des Gothaer Programms*, MEW, 19:21.

Dahası Marx, Avrupa dışındaki toplumlara ilişkin kapsamlı araştırmalar da yürüttü ve sömürgeciliğin yol açtığı yıkımlara karşı düşüncelerini açık açık ortaya koydu. Bunun aksini öne sürmek yanlıştır. Marx, sömürgeciliğin yıkıcı sonuçlarına ışık tutmakla birlikte, yerkürenin çevre bölgelerini tahlil ederken Avrupa bağlamına özgü kategoriler kullanan düşünürleri eleştirdi. Olgular arasında yapılması gereken ayrımları gözlemlemekten aciz olanları birçok kez uyardı ve özellikle, 1870'lerde kaydettiği teorik ilerlemelerden sonra, yorumlayıcı kategorileri, tamamen farklı tarihsel ya da coğrafi alanlara aktarma konusunda çok dikkatli davrandı. Belirli akademik çevrelerde hâlâ moda olan kuşkuculuğa karşın, tüm bunlar artık apaçıktır.

Dolayısıyla, Berlin Duvarının yıkılmasından otuz yıl sonra, çok uzun zaman etrafta dolaşan dogmatik, ekonomi saplantılı ve Avrupa merkezci teorisyenden çok farklı bir Marx okumak mümkün olmuştur. Marx'ın devasa edebî mirasında, üretici güçlerin gelişmesinin kapitalist üretim tarzını dağılmaya götürmekte olduğunu öne süren birçok ifade elbette bulunabilir. Ama sosyalizmin gelişinin tarihsel bir kaçınılmazlık olduğu yolunda herhangi bir fikri ona atfetmek yanlış olacaktır. Gerçekte, Marx'a göre, toplumu dönüştürme olasılığı, işçi sınıfına ve onun, mücadele yoluyla alternatif bir ekonomik-siyasal sistemin doğuşuna yol açan toplumsal kalkışmalar meydana getirme yeteneğine bağlıydı.

Marx incelemelerinde kaydedilen yeni ilerlemeler, onun çalışmalarına ilişkin yorumun gitgide arınıp derinleşebileceğini düşündürüyor. Bu açıdan bakılınca, elinizdeki kitabın kapsadığı dönem (1881-1883) ve Marx'ın o yıllarda irdelediği izlekler, çağdaş okura, bugünün yakıcı sorunları üzerinde kafa yormak için zengin bir ufuk sunuyor. Uzun süre, birçok Marksist, genç Marx'ın yazılarını (öncelikle *1844 Ekonomik ve Felsefi Elyazmaları* ile *Alman İdeolojisi*'ni) ön plana çıkardı, *Komünist Manifesto* ise onun en çok okunan ve alıntılanan metni olarak kaldı. Ne var ki o erken yıllarda, Marx'ın sonraki çalışmalarının geçersiz kıldı-

ğı birçok düşünceye rastlanabilir. Burjuva toplumunun eleştirisi üzerinde en değerli düşünceleri ise en başta *Kapital*'in ve ilk taslaklarının yanı sıra, Marx'ın son yıllarında yaptığı araştırmalarda buluruz. Bu düşünceler, tartışmasız olmasa da Marx'ın ulaşmış olduğu son sonuçları temsil eder. Bunlar, onun ölümünden sonra dünyada oluşan değişikliklerin ışığı altında eleştirel bir gözle irdelenirse, kapitalizme alternatif bir toplumsal-ekonomik modeli teorileştirme görevi için hâlâ son derece yararlı olabilir.

Marx 1881 ve 1882'de, antropolojiyle, kapitalizm öncesi üretim tarzlarıyla, Batılı olmayan toplumlarla, sosyalist devrimle ve maddeci tarih anlayışıyla ilgili alanlarda dikkate değer ilerleme kaydetti. Uluslararası siyaset sahnesindeki ana olayları da yakından gözlemledi; İrlanda'da kurtuluş mücadelesine ve Rusya'da Halkçı harekete kararlı desteğini dile getiren mektuplarından, Hindistan'da ve Mısır'da İngiliz sömürgeci zulmüne, Cezayir'de ise Fransız sömürgeciliğine karşı sıkı muhalefetinden bunu anlayabiliriz. Marx, hiçbir şekilde Avrupa merkezci, ekonomi saplantılı ya da yalnızca sınıf çatışmasına takıntılı değildi. Yeni siyasal çatışmaları, yeni izlekleri ve yeni coğrafi bölgeleri inceleyip araştırmanın, kapitalist sisteme yönelttiği sürekli eleştiri açısından temel önem taşıdığı düşüncesindeydi. Bu düşünce, onun, ulusal özgüllüklere ilgi duymasına ve komünizm konusunda, daha önce geliştirmiş olduğu yaklaşımdan farklı bir yaklaşımın olabilirliğini göz önünde bulundurmasına olanak sağladı.

2. UNUTULAN BİR BÖLÜM: "GEÇ DÖNEM MARX"

Marx'ın fikirleri dünyayı değiştirmiştir. Ama Marx'ın teorileri 20. yüzyılda insanlığın oldukça önemli bir kısmı için başat ideolojilere ve devlet doktrinlerine dönüştürülmüş biçimde savunulmasına karşın, tüm yapıtlarının ve elyazmalarının eksiksiz bir basımı hâlâ yoktur. Bunun temel nedeni, Marx'ın *külliyatının* tamamlanmamış bir nitelik taşımasında yatar; onun yayınladı-

ğı çalışmalar, sonu gelmez araştırmalarıyla bağlantılı dağ gibi notlardan, defterlerden vb. oluşan *Nachlass* [yazınsal malvarlığı] şöyle dursun, bitmemiş hâlde bıraktığı toplam proje sayısının oldukça azını temsil eder.

Dolayısıyla Marx'ın geride bıraktığı elyazmaları, matbaaya gönderdiklerinden kat kat fazlaydı.[7] Tamamlanmamışlık, onun yaşamının son yıllarının ayrılmaz bir parçasıydı: Sağlığının sürekli bozuk olması yanında, bazen dayanılmaz boyuta ulaşan yoksulluğu, onun gündelik kaygılarının üzerine tuz biber ekti; uyguladığı katı yöntem ve acımasız özeleştiri, giriştiği işlerin birçoğunu daha da zorlaştırdı; bilgi tutkusu zaman içinde hiç değişmedi ve onu her zaman yeni incelemelere sürükledi. Bununla birlikte, onun aralıksız harcadığı emekler, gelecek açısından en olağanüstü sonuçları getirecekti.[8]

Marx'ın yaşam öyküsüne ilişkin yapıtların birçoğunda, yaşamındaki ana olayların anlatısı onun teorik başarılarından ayrı ele alınmıştır.[9] Akademik nitelikteki incelemeler, yaşamsal değişiklikleri çoğunlukla göz ardı etmiştir, oysaki bunlar, onun çalışmalarının seyrini büyük ölçüde etkiledi. Çok sayıda yazar, Marx'ın erken dönem ve olgunluk dönemi yazıları arasındaki farklılıkları uzun uzadıya işlemiş,[10] ama sonraki döneme ilişkin yeterince derin ve kapsamlı bilgi ortaya koymamıştır. Başka birçok çalışma ise "filozof Marx" ile "iktisatçı Marx" ya da "siyasetçi Marx" arasında yapılan yanıltıcı bir ayrımı temel almıştır.

---

7 Karş. "Marx'ın Yazılarının Kronolojisi" bölümü, Marcello Musto, *Another Marx: Early Manuscripts to the International* (Londra: Bloomsbury, 2018), 7-11.

8 Karş. Maximilien Rubel, *Marx, critique du marxisme* (Paris: Payot, 2000), 439-40.

9 Bu iş bölümünün en çarpıcı örneklerinden biri, Franz Mehring'in, *Karl Marx: The Story of His Life* (Ann Arbor: University of Michigan Press, 1962) adlı kitabı için *Kapital*'in 2. ve 3. ciltlerine dair bölümü yazmasını Rosa Luxemburg'dan istemesidir: Bkz. "Yazarın Girişi", XIII.

10 Birçok yorumcunun Marx'ın erken dönem yazılarına aşırı ağırlık vermesi konusunda bkz. Marcello Musto, "1844 Ekonomik ve Felsefi Elyazmaları'na İlişkin Yorumlarda 'Genç Marx' Efsanesi", *Critique* 43, Sayı 2 (2015): 233-60.

Bugüne kadar yayınlanan entelektüel biyografilerin neredeyse tamamı, Marx'ın gençlik dönemi yazılarını irdelemeye gereksiz bir ağırlık vermiştir. Marx'ın son yıllarında, özellikle de 1880'lerin başında yaptığı araştırmaları irdelemenin içerdiği zorluk, elde ettiği önemli kazanımlara ilişkin bilgi edinmemize uzun süre engel olmuştur. İşte bu yüzden, tüm biyografi yazarları, Marx'ın Uluslararası İşçi Birliği'nin kapatılmasından sonraki faaliyetlerine pek az sayfa ayırmıştır.[11] Marx'ın çalışmalarının bu dönemine neredeyse ağız birliği etmişçesine "son on yıl" şeklinde genel bir başlık koymuş olmaları bir tesadüf değildi. Marx'ın çalışmalarını tamamlama fikrinden vazgeçtiği gibi yanlış bir düşünceye kapılarak, bu dönemde gerçekten ne yaptığına daha derinlemesine bakma zahmetine girmediler. Ama geçmişte bunu bir ölçüde hoş görmek mümkün olsa bile, MEGA'da yer alan yeni verilerin ve 1970'lerden beri yapılan "geç dönem Marx" konulu araştırmaların bu yaklaşımda daha anlamlı bir değişikliğe niçin yol açmadığını anlamak zordur.[12]

11 Örneğin bkz. Mehring, Bölüm 15, "Son On Yıl", *Karl Marx*, 501-32'de; Otto Rühle, "Akşam ve Son", *Karl Marx: His Life and Work* (New York: Routledge, 2011), 359-70'te; Karl Vorländer, Bölüm XIX "Toplumsal Hareketle İlişkiler" ve Bölüm XX "Acıların Son Dönemi –Ölüm– Marx'ın Kişiliği", *Karl Marx* (Leipzig: F. Meiner, 1929), 248-60 ve 261-78'de; Boris Nicolaevsky ve Otto Maenchen-Helfen, Bölüm 21, "Son On Yıl", *Karl Marx: Man and Fighter*, gözd. geç. bas. (Londra: Pelican Books, 1976), 392-407'de; David McLellan, "Son On Yıl", *Karl Marx: His Life and His Thought* (Londra: Macmillan, 1973), 412-51'de. Ayrıntılı metin incelemeleriyle haklı bir ün kazanan Fransız akademisyen Maximilien Rubel bile, *Karl Marx. Essai de biographie intellectuelle* (Paris: Rivière, 1957) adlı yapıtının 416-34 arası sayfalarında, kendinden önceki yazarların sınırlarını aşmadı. Maximilien Rubel, *Marx: Life and Works*, (Londra: MacMillan Press, 1980) adlı yapıtında, "Marx'ın yaşamının son on yılı, faaliyetlerinin yazışmayla ve birkaç makaleyle sınırlı [kaldığı] yavaş bir ıstırap gibiydi" diye yazıyordu. Ama şunu da ekledi: "Yine de –yayınlanmış çalışma açısından böylesine kısır bir dönemde bile– Marx, neredeyse tamamen okuduklarından alınmış parçaları kapsayan yaklaşık 50 defter doldurdu. Onun 'doymaz edebî iştahı', mikroskobik yazılardan oluşan neredeyse 3.000 sayfa üretmesiyle sonuçlandı. Son olarak, öldüğünde Engels'i hayrete düşüren 'tonlarca' istatistik verisini de buna eklemek gerekir" (a.y., 100).

12 Son yıllarda çıkan biyografiler, MEGA projesi yeniden başladıktan sonra bile, akademisyenlerin büyük çoğunluğunun, "geç dönem Marx"ın çalışmalarını nasıl göz ardı ettiklerini örnekliyor. Jonathan Sperber, *Karl Marx: A Nineteenth-Century*

Elinizdeki kitap, Marx'a ilişkin literatürdeki bir boşluğu doldurmak amacındadır. Ama yazar, yalnızca MEGA'nın 1881-1883 dönemine ilişkin ciltleri henüz bütün olarak yayınlanmadığı[13] için değil, aynı zamanda da Marx'ın çalışmaları insan bilgisinin en çeşitli alanlarını kapsadığı ve tahlilleri, en titiz incelemeciler için bile tırmanması zor olan bir doruğu temsil ettiği için, bu kitabın hâlâ kısmi, eksik bir katkı olduğunun farkındadır. Ayrıca, bu monografinin boyutlarına uymak gerektiği için, Marx'ın yazılarının tümünü aynı ölçüde dikkatle tahlil etmek mümkün olmadı; sık sık, kendisine en azından bir paragraf ayrılması gerekeni birkaç sözcükle ya da başlı başına bir bölüm gerektireni tek bir sayfada özetlemek gerekti. Özellikle *Etnoloji Defterleri*'nin zenginliği ve karmaşıklığı, sonraki bir çalışmada girişeceğimiz gerçekten çok kapsamlı bir tahlil gerektiriyor. Bu sınırlamaların tamamen farkında olarak, burada

---

Life (New York: Liveright, 2013) adlı önemsiz çalışmasında, Marx'ın son dönem yazılarını düpedüz görmezden geldi. Gareth Stedman Jones, *Karl Marx: Greatness and Illusion* (Harvard University Press, 2016) adlı hacimli çalışmasında, 1872'den 1883'e kadar bütün dönemi yalnızca kısa bir sonsözde irdelediği hâlde, Marx'ın yalnızca iki dergi yazısı yayınladığı ve ekonomi politik üzerine incelemelerine henüz başladığı erken (1818-1844 arası) dönemine beş bölüm (170 sayfa), 1845-1849 arası döneminde ise üç bölüm (150 sayfa) ayırıyor. Sven-Eric Liedman'ın 750 sayfalık *A World to Win: The Life and Works of Karl Marx* (Londra: Verso, 2018) adlı çalışmasında, Marx'ın *Gotha Programı'nın Eleştirisi*'nden sonraki çalışmalarına ayrılmış yalnızca iki çok kısa bölüm var. Bunlardan biri, Morgan'ın Eski Toplum'una ilişkin sığ bir tahlil (Liedman, *A World to Win,* 507-13), ne gariptir ki, Marx'ın (1860'ta yayınlanan) *Bay Vogt* gibi yazılarına ve Uluslararası İşçi Birliği'ndeki faaliyetlerine (1864-1872) ilişkin değerlendirmenin öncesine yerleştirilmiş. Zamansal dizilime aykırı bir sıralamanın seçilmesi, Marx'ın yaşamının son evresinde geçirdiği kuramsal evrimin açık seçik anlaşılmasını engelliyor. Bu üç biyografinin hepsinin ortak özelliği, ikincil literatüre çok az dikkat etmesidir. Son olarak, Gregory Claeys'in *Marx and Marxism* (Londra: Penguin, 2018) adlı ilginç yapıtında da bu eğilim görülüyor: 1872-1883 arasında olan biten her şey, "Marx'ın Olgun Sistemi" başlıklı kısa bir bölüme sıkıştırılmış; oysaki geç dönem Marx'ta sistematik diye tanımlanabilecek pek az şey vardır (a.y., 203-15).

13 David Smith'in yayına hazırladığı, *Marx's World: Global Society and Capital Accumulation in Marx's Late Manuscripts* (Marx'ın Dünyası: Marx'ın Geç Dönem Yazılarında Küresel Toplum ve Sermaye Birikimi) (Yale University Press, 2020'de çıkacak) başlıklı cildin yayınlanması, önemli bir dönüm noktası olacaktır.

okura sunduklarımız, bu noktaya kadar yürütülen araştırmaların sonuçlarıdır.

Marx'ın çalışmaları konusunda 20. yüzyılın en yetkili yorumcularından biri olan Maximilien Rubel (1905-1996), 1957'de, "anıtsal bir biyografi"nin[14] hâlâ yazılmayı beklediğini dile getirmişti. Bu yargı, aradan altmış yılı aşkın süre geçtiği hâlde günümüzde de geçerliliğini koruyor. MEGA dizisi, Marx'ın zaten hakkında her şey yazılmış ve söylenmiş bir düşünür olduğu yolundaki iddiaların yanlışlığını göstermiştir. Ama –her yeni metin ilk kez ortaya çıktıktan sonra büyük bir heyecana kapılıp, bilinmeyen bir Marx'ı selamlayanların yaptığı gibi– yakın tarihli araştırmaların, onun hakkında halen bilinenleri altüst ettiğini öne sürmek yanlış olur.

Marx'tan öğrenilecek daha pek çok şey vardır. Onun yalnızca yayınlanmış çalışmalarında yazdıklarını değil, bitmemiş elyazmalarının içerdiği soruları ve kuşkuları da inceleyerek, bugün bunu yapmak mümkündür. Yaşamının son yıllarına tarihlenen malzeme için bu düşünce daha bir geçerlidir.

"Geç dönem Marx" aynı zamanda da en içten olandır: Yaşamının kırılganlığını gizlemeyip mücadele etmeyi sürdürmüş, kuşku duymaktan kaçmayıp kuşkuyla açıkça yüzleşmiş, kendinden eminliğe sığınmak ve ilk "Marksistler"in eleştirisiz pohpohlamalarına kapılmak yerine, araştırmalarını kararlılıkla sürdürmeyi seçmiştir. Bu Marx, dogmatik kesinlikle geleceği gösteren granit bir sfenks görünümündeki 20. yüzyıl imgesine hiç benzemeyen, çok ender görülen, düzen yıkıcılığı ta derinlere kök salmış bulunan bir soydandır. Şimdi de kendinden önceki ve sonraki başka pek çokları gibi, tüm yaşamını adadığı mücadeleyi omuzlayıp sürdürmekte olan yeni bir araştırmacılar ve siyasal eylemciler kuşağına el etmektedir.

14 Rubel, *Karl Marx*, Essai de biographie intellectuelle, 3.